

ПРАВО. ДЕРЖАВА. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

УДК 94:342.553(470)

О.О. БАКУМЕНКО, канд. іст. наук, доц., УПА, Харків
Г.Ю. ВАСИЛЬЄВ, канд. філос. наук, доц., НЮАУ ім. Я. Мудрого,
Харків

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ МЕЖІ ХІХ-ХХ ст.: УЯВЛЕННЯ І РЕАЛЬНІСТЬ

У статті розглянуто проблему існування громадянського суспільства в Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Концепт громадянського суспільства є одним з ключових для сучасного демократичного ладу. Саме громадянська сфера дає можливість індивіду самореалізуватись, прийняти участь в вирішенні спільних справ, опосередковано впливати на дії влади. В статті проаналізовано точки зору на зміст і значення основних елементів громадянського суспільства в Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

В статье анализируется проблема существования гражданского общества в Российской империи конца ХІХ – начала ХХ вв. Концепт гражданского общества является одним из ключевых для современного демократического строя. Именно гражданская сфера дает возможность индивиду самореализоваться, принять участие в решении общественных дел, опосредствовано влиять на действия власти. В статье проанализированы точки зрения на сущность и значение основных элементов гражданского общества в Российской империи конца ХІХ – начала ХХ вв.

The article deals with the problem of existence of the Civil Society in the Russian Empire at the end of ХІХ – beginning of ХХ centuries. The concept of the Civil Society is one of the mains for the modern democracy. The civil sphere make possibility of the self-realization, participation in the solution of common causes, make influence to the power for peoples. In the article the essence and meaning of the main elements of the Civil Society in the Russian Empire at the end of ХІХ – beginning of ХХ centuries were analyzed.

Проблема функціонування громадянського суспільства є однією з найбільш актуальних у сучасній політичній науці. Багато в чому це пов'язане із процесами демократизації, що протікають у сучасному світі. Велика кількість країн перебуває на стадії трансформації від авторитарних і тоталітарних до демократичних систем. У цьому зв'язку, представники громадськості, наукових і політичних кіл, запорукою успішної

демократизації вважають розширення прав і свобод особи та асоціацій індивідів. Із становленням інституту громадянського суспільства пов'язуються надії на утвердження демократичних основ життя суспільства, принципово нових відносин між суспільством і державою, іншого рівня взаємовідносин між різними шарами суспільства. Ідея громадянського суспільства набула особливої актуальності в Росії і на Україні, де політичні процеси між ХХ-ХХІ ст. призвели до активного пошуку нових суспільних орієнтирів, які б відображали і спадковість історичного розвитку і нові світові реалії. Тому вчені все частіше звертаються до історичного досвіду формування основ громадянського суспільства, в тому числі і на вітчизняних теренах.

Проблема існування громадянського суспільства в Російській імперії рубежу ХІХ-ХХ ст. перебувала і перебуває в полі уваги дослідників. Ще в дорадянські часи в наукових розробках російських вчених-правознавців, досліджувались основні принципи, сутність і завдання громадянського суспільства як наукового концепту і суспільної практики [1]. Розгляд цієї теми продовжується і на сучасному етапі. В розробках сучасних вчених немає єдиної думки щодо того, чи існувало громадянське суспільство в Російській імперії між ХІХ-ХХ ст., чи ні і в яких проявах це відбувалось [2]. На наш погляд, це обумовлюється різними підходами до самого поняття «громадянське суспільство» [3]. Рамки статті не дозволяють дати нам повний огляд усього різноманіття цих підходів. Скажімо лише, що варіативність визначень обумовлена рядом причин: складність і багатоаспектність самого феномена громадянського суспільства; наявність безлічі дослідницьких шкіл і течій у його дослідженні; недостатня відокремленість абстрактного поняття «громадянське суспільство» від описових характеристик реально існуючих громадянських суспільств. Як відзначає І.І. Кальной: «Є громадянське суспільство – ідея й громадянське суспільство – реальність» [4].

У західній соціальній і політичній науці загальноприйнятої є точка зору, що громадянське суспільство є плюралістична, саморегулююча й раціонально організована структура що включає в себе самостійних у правовому відношенні, і матеріально незалежних індивідуумів. До цього додаються ліберальні гасла, такі як правова держава, свобода преси, зборів, совісті, думки [5]. У такому трактуванні громадянське суспільство є неодмінною умовою становлення демократичних держав, і в принципі не може функціонувати поза демократичним режимом [6].

На наш погляд, дане визначення відображає, насамперед, західну парадигму політичних і філософських вчень, акцентується на індивідуалізмі й свободі. Тим часом, у кожному конкретному суспільстві, ті або інші елементи громадянського суспільства здобувають свої особливості залежно від національно-історичної специфіки. Не менш, а може навіть більш важливою для громадянського суспільства є розвинена мережа громадських організацій, громадянської діяльності, під впливом якої змінюється тип політичної культури окремих соціальних груп, суспільства в цілому й

громадян.

Більшість дослідників більш-менш одностайні у відношенні визначення характерних ознак, складових елементів і функцій громадянського суспільства. Інститутами громадянського суспільства визнаються: добровільні громадські організації й рухи, незалежні засоби масової інформації, органи місцевого самоврядування, церква, родина, приватна власність.

Основним призначенням громадянського суспільства є: слугувати способом самовираження індивідів, їхньої самоорганізації й самостійної реалізації ними власних інтересів; виступати захисником або гарантом непорушності прав громадян, служити опорою в їхньому можливому протистоянні з державою. Інститути громадянського суспільства систематизують, упорядковують, роблять більше врегульованими протести й вимоги людей, роблять їх менш деструктивними; виконують функцію захисту групових інтересів; формують суспільну думку, що опонує офіційній державній парадигмі.

Як відзначає Б.Н. Миронов серед багатьох рис громадянського суспільства необхідно виділити насамперед: плюралізм, консенсус базових цінностей між ідеологіями й організаціями, наявність механізму для мирного дозволу соціальних конфліктів, що забезпечує передачу суспільних настроїв, бажань, вимог від суспільства до влади [7].

Що стосується Російської імперії межі XIX-XX ст., із заявлених інститутів громадянського суспільства безумовно була присутня більша частина, включаючи місцеве самоврядування. Але відповідність їхніх функцій завданням громадянського суспільства – оцінюється вченими по-різному.

Критично налаштовані вчені вказують на те, що в Російській імперії того періоду існувало набагато більше факторів що заважали побудові громадянського суспільства, ніж сприяли цьому процесу. Серед них називають етнічне й конфесіональне різноманіття населення країни, конкурентні процеси складання національної держави, величезна довжина території, існування державного централізованого початку, що підсилювалося від центра до периферії, нерозвиненість ринку в умовах панування селянської громади й переважної частки селян у складі населення, і відповідно, недостатній розвиток приватної власності стимулів сільськогосподарської праці, підприємництва. Общинність і реформи, що здійснювалися зверху, зміцнювали багатовікову традицію росіян схилитися перед владою, з більшою готовністю виконувати накази, ніж проявляти ініціативу. Л. Хефнер робить висновок, що: «Стосовно до періоду пізньоімперської Росії варто підкреслити низький рівень розвитку громадянського суспільства... У цей період у країні була відсутня як толерантність у відношенні до вимог релігійного й рівноправного етнічного різноманіття, так і розуміння необхідності припинення нав'язливої опіки держави над суспільством ...» [8]. Дана точка зору багато в чому характерна для західних учених, які не мислять громадянського суспільства поза демократичним режимом. Безумовно, царська Росія рубежу XIX-XX ст.,

мало відповідала ідеалам демократії.

З іншого боку, учені не могли не відзначити ряд прикмет, що говорять на користь існування громадянського суспільства з урахуванням національно-історичних особливостей Росії. Так, відомий дослідник соціальної історії Б.М. Миронов, відносить до елементів громадянського суспільства в Росії всі суспільні й станові організації й інститути, які утворювали відособлену, самостійну ідейно-суспільну силу, у тім або іншому ступені опозиційну офіційній владі, але в той же час легітимну, тобто визнану державою й всім суспільством і які впливали на владу різними способами, але головним чином, за допомогою громадської думки [7].

Крім того, такі закордонні вчені, як наприклад М. Хильдмайер як аргументи «за» існування громадянського суспільства вказує на динамізм розвитку ринкових відносин, нові міські еліти, сільське міське й земське самоврядування, публіцистичну активність громадськості, наявність тенденцій громадянства й парламентаризму, особисте звільнення селян і надання їм законної можливості виходу із громади [9]. О. Файджес додає сюди наявність громадського життя у формі громадських організацій, об'єднань [10]. У роботах американських учених – Э. Клоуза, Д. Уэста показником існування громадянського суспільства виставляється формування підприємницької еліти, купецьке меценатство, а також «почуття громадського служіння й громадянського духу» у діяльності різноманітних громадських організацій [11].

Безумовним аргументом на користь існування елементів громадянського суспільства, більшість і закордонних і вітчизняних учених вважають наявність і успішне функціонування системи місцевого самоврядування. Як відзначає сучасний російський дослідник Д. Багаєва, хоча земська й міська реформи залишилися незавершеними, а потім і перекрученими введенням в 1889 р. інституту земських начальників, вони виглядають спробами в тих умовах реалізувати невисловлену ідею формування громадянського суспільства «по-російському» [12]. Дійсно, маємо зауважити, що принципи на яких базувалося земське самоврядування: все становість, виборність, самофінансування, станова толерантність – цілком відповідають уявленню про громадянське суспільство. Земства й міські думи виявилися уособленням і організаційним оформленням нових сил, викликаних до життя розвитком капіталістичних відносин. Ці сили більш інших були зацікавлені в підйомі економіки, у створенні ефективної системи керування. Більше того, вони сприяли докорінним перетворенням у політичній структурі суспільства. Зокрема, сучасні російські вчені відзначають, що земствам «... належить заслуга формування у значної частини російського суспільства нової політичної свідомості ...» [13]. Автори публікацій прямо заявляють, що «... введення земського самоврядування було кроком на шляху до громадянського суспільства, створювало юридичні передумови для його поступового формування» [13, с. 29]. Хотілося б додати, що в діяльності органів

земського самоврядування величезна роль належала представникам різночинної інтелігенції – які неодноразово демонстрували високі зразки громадянськості в своєму служінні народу у якості народних вчителів, працівників медичної сфери, статистиків, агрономів тощо.

Фактом, відображеним у багатьох історичних дослідженнях, є наявність у Росії того часу добровільних організацій, об'єднань, спілок, які є невід'ємною частиною інституціональної підсистеми громадянського суспільства. Додамо сюди купецьке меценатство, кружки, редакційні колективи, підпільні організації. Після 1905 р. – існує вільна преса, політичні партії й т.д. Не слід забувати, так само про внесок учених-правознавців того часу (Б.М. Чичеріна, О.Д. Градовського, К.Д. Кавеліна й ін.) у розробку самої ідеї громадянського суспільства й правової держави.

Маємо зауважити, що в досліджуваній період у Росії були як риси, що заважали побудові громадянського суспільства, так і такі, що сприяли його формуванню. Якщо виходити з того, що громадянське суспільство це категорія що нерозривно пов'язана із демократичним суспільним ладом, що затвердився в т.зв. західних країнах, то громадянського суспільства в Росії не було. Адже режим тогочасної Росії демократичним не назвеш. Багато в чому це була поліцейська держава. Якщо розглядати даний феномен як суспільство в якому значну частину населення становлять особи, що розуміють сутність свого громадянського обов'язку, і виявляють високу громадянську активність, то безсумнівно на рубежі століть таке суспільство в Російській імперії лише зародилося у вигляді окремих громадських інститутів, зокрема місцевого самоврядування. Якщо ж дотримуватися тієї точки зору, що громадянське суспільство – підсистема будь-якої суспільної системи, розташована між політичними інститутами й індивідуальною життєвою діяльністю, що розвивається й видозмінюється одночасно з розвитком соціуму, то в Росії рубежу століть таке суспільство безумовно існувало. Безперечним є той факт, що в Росії того періоду люди отримали особисті й цивільні права. Міські й сільські громади поступово зживали свою замкнутість, хоча процес розпаду громади в Росії не був завершений до 1917 р., що багато в чому заважало вдосконалюванню громадянського суспільства. Відбувався процес консолідації корпорацій в стани, стани трансформувалися в професійні групи й класи. У другій половині дев'ятнадцятого століття в значній частині освіченого суспільства склалися нові політичні уявлення, що відповідають новій ліберальній доктрині Заходу середини ХІХ ст., що безпосередньо виразилося в розвитку потужного ліберального руху, у тому числі й земського. Таким чином, можна зробити висновок: у Російській імперії рубежу ХІХ-ХХ ст. процес формування громадянського суспільства безумовно не був завершений, однак були серйозні передумови для його формування й розвитку у вигляді цілого ряду громадських інститутів.

Список літератури: 1. Див. напр. *Чичерин Б.Н.* Собственность и государство. – М., 1883. – Ч. 2. – Кн. 3.; *Чичерин Б.Н.* Свобода в государстве // Власть и право. Из

истории русской правовой мысли. – Л., 1990.; *Градовский А.Д.* Теория представительства // Политика история и администрация: Критические и политические статьи. – Спб.: Тип. Вольфа, 1871.; *Новгородцев П.И.* Содержание общественного идеала // Власть и право. Из истории русской правовой мысли. – Л., 1990.; *Коркунов Н.М.*

Собрание сочинений. – Т.1. Русское государственное право. – Спб.: Тип. Стасюлевича, 1914.; *Кокошкин Ф.Ф.* Об основаниях желательной организации народного представительства в России. – М.: Тип. Г. Лиеснера и Д. Собко, 1906.; *Кавелин К.Д.* Наш умственный строй // Антология мировой политической мысли: В 5 томах. – Т.5. Политическая мысль в России II пол. XIX-XX вв. – М.: Мысль, 1997.; *Кистяковский Б.А.* Государство и личность // Власть и право. Из истории русской правовой мысли. – Л., 1990. **2.** Див. напр. Гражданское общество. Мировой опыт и проблемы России. – М.: ИМЭМО РАН, 1998.; *Пуляев В.Т.* Движение к гражданскому обществу: Российский вариант // социально-гуманитарные знания, 2000. – № 1.; Гражданское общество в России (структура и сознание). – М., 1998.; *Вепренцева Т.А.* Земская интеллигенция в процессе формирования гражданского общества в России // Земства, Советы и муниципалитеты: исторический опыт и современность // Материалы Всероссийской научно-практической конференции Иваново, 27-28 мая 2005. – Иваново, 2005. – С. 73-74.; Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX в. / *Б. Пиетров-Эннкер.* – М.: РОССПЭН, 2007. – 302 с. **3.** Политическая энциклопедия. В 2-х т. – М.: Мысль, 2000. – 292 с. **4.** Гражданское общество: истоки и современность / ред. проф. *И.И. Кальной*, доц. *И.Н. Лопушанский*. 2-е изд., доп. – Спб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 58 с. **5.** Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX вв. / *Б. Петров-Эннкер*, *Г.Н. Ульянова*. – М.: РОССПЭН, 2007. – 37 с. **6.** Основи демократії:

Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / *А. Колодій*. – Київ: «АйБи», 2002. – 448 с. **7.** *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – В 2-х т. – Спб., 1999. – Т. 2. – 171 с. **8.** *Лутц Хефнер* В поисках гражданского общества в самодержавной России // Гражданская идентичность и сфера. – С. 35-60. **9.** *Hildermeier M., Kocka J., Conrad Ch.* Europa ische Zivilgesellschaft in Ost und West. Frankfurt/Main, 2000. – s. 13-35, *Hildermeier M.* Russland oder wie weit kam die Zivilgesellschaft // *Hildermeier M., Kocka J., Conrad Ch.* Europa ische Zivilgesellschaft in Ost und West. Frankfurt/Main, 2000. – s. 113-148. **10.** *Figes O.A.* People's Tragedy. The Russia Revolution, 1891-1924. London, 1996. **11.** *Bradley J.* Voluntary Associations, Civic Culture, and Obshchestvennost' in Moscow. // *Clowes E.W. Kassow S.D. West J.L.* Between Tsar and People. – P. 131. **12.** *Багаева И.В.* Политическая власть и гражданское общество в системе властеотношений современной России. Казань, 2005. – дисс. канд. полит. наук. – 69 с. **13.** Соборность, земство, демократия // Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной памяти Д.Н. Шипова – Т. 2. 3-5 декабря 2003 г. – Смоленск: СГПУ, 2003. – С. 21.

Надійшла до редколегії 18.04.2011.